

پیامدها و بازتاب‌های شیعه پژوهی در مطالعات شرق شناسی معاصر

سیدقاسم رزاقی موسوی^۱

چکیده

مطالعات شیعی شرق شناسان پس از انقلاب اسلامی، با وجود پیشینه کم، رشد چشم گیری داشته است. با این وصف، همه پیامدها و بازتاب‌های آن، شناخته نشده است، موضوعی که توجه چندانی بدان توسط پژوهش‌گران صورت نگرفته است، بنابراین با این سؤال مواجهیم که شیعه پژوهی در مطالعات شیعه شناسی از چه پیامدها و بازتاب‌هایی برخوردار است؟ (سؤال) به نظر می‌رسد فضای فکری و روشی حاکم بر پژوهش‌های خاورشناسان در پژوهش‌گران شیعی آشنا با آثار غربیان، تأثیر مهم و قابل توجهی گذارده است. (فرضیه) با تفکیک فضای رسانه‌ای و مطالعات علمی درباره شیعه در جهان غرب و صرف نظر از بررسی انگیزه‌ها، اهداف و آسیب‌هایی که این مطالعات به لحاظ محتوایی و روشی ممکن است از آن برخوردار باشد، بررسی پیامدهای شیعه پژوهی خاورشناسان ضروری است (هدف). مأخذشناسی، گونه شناسی، روش شناسی و آسیب شناسی از نمونه مطالعاتی است که در بررسی شیعه پژوهی خاورشناسان باید مدنظر قرار داد که با رویکرد توصیفی مبتنی بر تبیین آثار شیعه پژوهان غربی میسر است. (روش) این نوشتار، بازتاب‌های علمی، معرفتی، روشی، ساختاری، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شیعه پژوهی را شناسایی کرده است. هم‌چنین نباید از بازشناسی هویت اسلامی و شیعی، گسترش مطالعات با رویکرد فرهنگی اجتماعی و به‌ویژه از رویکردهای جدید استعماری در آثار خاورشناسان فرا استعماری که از پیامدهای اجتماعی سیاسی این مطالعات می‌باشد، غافل بود (یافته).

واژگان کلیدی

شیعه، شرق شناسی، ایران، معاصر و استعمار.

۱. استادیار گروه تاریخ تشیع پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم - razzaghi838@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۳/۵/۲۹

تاریخ دریافت: ۹۳/۳/۳

مقدمه

مطالعات خاورشناسان درباره شیعه، از آن جا که با نگاه بیرونی با مبانی اندیشه‌ای متفاوت و شیوه‌های خاص خود صورت می‌گیرد، قابل توجه است. صرف نظر از گونه‌شناسی، دگرگونی و تحولات آن، دست‌آوردهای این مطالعات و آسیب‌های آنان، پیامدهایی در میان مخاطبان خود اعم از مسلمان و غیرمسلمان دارد. این نوشتار به بررسی این پیامدها می‌پردازد. پیامدهای مطالعات غربیان درباره شیعه، در سه حیطه متفاوت دسته‌بندی و مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ ساحت «علمی و معرفتی» به پیامدهای مربوط به حیطه نظر و اندیشه پرداخته و تأثیر آن به ویژه در اندیشه اعتقادی، اخلاقی و تاریخی و به صورت کلی معرفتی شیعیان می‌پردازد. بُعد «روشی و ساختاری» از دیگر عرصه‌های تأثیرگذاری مطالعات خاورشناسان به شمار می‌آید که تأثیر روشمندی مطالعات خاورشناسان در شیوه پژوهش اندیشمندان شیعه به لحاظ ساختاری، روشی و رویکردی مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت با توجه به ساختار فضای فکری و فرهنگی مطالعات غربیان، وابستگی به عرصه سیاست، هدفمندی بسیاری از پژوهش‌های غربیان، نمی‌توان از پیامدهای «اجتماعی سیاسی» این پژوهش‌ها غافل شد، از این رو در گام سوم پیامدهای شیعه‌پژوهی خاورشناسان به لحاظ اجتماعی و سیاسی بررسی شده است.

به بیان دیگر، مطالعات شیعی در غرب، تحول جدی به لحاظ موضوع و روش داشته است؛ این تحول تأثیرگذاری و پیامدهایی در میان شیعیان به همراه آورد. پیامدهای این مطالعات را می‌توان از جهات مختلف مورد بررسی قرار داد. این نوشتار پیامدهای مطالعات شیعی خاورشناسان را در سه عرصه ۱. پیامدهای معرفتی و علمی ۲. پیامدهای روشی و ساختاری ۳. پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مورد بررسی قرار داده است و سپس با بیان نمونه‌هایی از این پیامدها، بررسی تفصیلی آن را پژوهش‌های مستقل دیگر واگذار کرده است.

گذری بر شیعه پژوهی در غرب

پژوهش‌گران، آشنایی اولیه غربیان با شیعه را به دوره جنگ‌های صلیبی و فاطمیان

مصر برشمردند. به دنبال تحولات اجتماعی و سیاسی در غرب و گسترش مناطق تحت نفوذ غربیان در کشورهای اسلامی، حضور گسترده‌تر غربیان به صورت مختلف تاجر، جهان‌گرد، مبلغان مسیحی یا سفرا و نمایندگان سیاسی در کشورهای اسلامی را شاهدیم که با ثبت سفرها، توصیف این کشورها و تحقیق درباره آن‌ها، اطلاعات فراوانی برای مغرب‌زمین به دست آمد. اوج سفرنامه‌نویسی و شناخت از شیعه در دوره صفویه با گسترش روابط تجاری و سیاسی ایران و اروپا حاصل شد. به دنبال حضور روزافزون غربیان در ایران دوره صفوی که تنها کشور و دولت رسمی شیعه اثناعشری به شمار می‌آمد، آگاهی‌های بسیاری در زمینه‌های مختلف آداب، رسوم، اعتقادات، بناهای مذهبی، مراسم و شخصیت‌های شیعی گردآوری شد. این اطلاعات به صورت خام و در بیش‌تر موارد بدون نگاه تخصصی و هدفمند تهیه گردید.

مطالعات دانشگاهی در زمینه شیعه‌شناسی در اروپا با تأسیس کرسی زبان عربی در دانشگاه آکسفورد (انگلیس) و لیدن (هلند) در نیمه اول قرن هفدهم آغاز گردید. این مطالعات به صورت پراکنده در قرن بعد نیز ادامه یافت، ولی هنگامی به اوج خود رسید که منافع کشورهای استعماری غرب در خاورمیانه و سرزمین‌های اسلامی، شناخت هرچه دقیق‌تر این جوامع را ایجاب نمود. (تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۲، ۱۲) از این رو، مطالعات روشمند و مستمری در زمینه اسلام و مذاهب اسلامی از قرن بیستم آغاز شد و رویکرد خاورشناسان که تا قبل از این بیش‌تر غیرعلمی (تبشیری، استعماری و سیاسی) بود به سوی رویکرد علمی و بهره‌مندی از منابع شیعی برای دریافت حقیقت، حرکت کرد.

آغازگر مطالعات علمی و روشمند درباره شیعه را باید ایگناز گلدزیهر^۱ یهودی (۱۹۲۱-۱۸۵۰/۱۳۰۰-۱۲۲۹) اهل مجارستان دانست. اگرچه حوزه تخصصی مطالعات وی شیعه نبود ولی در آثار وی از شیعه و خوارج بحث شده است. این مطالعات با تحقیقات بعدی لویی ماسینیون^۲ (۱۹۶۲-۱۸۸۳/۱۳۴۱-۱۲۶۲) و هانری کوربن^۳ (۱۹۷۸-۱۹۰۳/۱۳۵۷-۱۳۵۷)

1. Ignaz Goldziher.

2. Louis Massignon.

3. Henry Corbin.

(۱۲۸۲) در سوربن فرانسه و ردولف اشتروتمان^۱ (۱۹۶۰-۱۸۷۷/۱۳۳۹-۱۲۵۶) و دونالدسون^۲ در آلمان تا نیمه اول قرن بیستم ادامه یافت.

با تشکیل کرسی‌های مطالعات عربی و اسلامی در دانشگاه‌ها در سده ۱۸ تا ۲۰ میلادی که انتظار می‌رفت این اطلاعات در مراکز علمی غربیان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و تحلیل‌های علمی درباره شیعه ارائه شود، شیعه پژوهی رشد چندانی نداشت. شاهد بر این ادعا این است که در دائرة المعارف آمریکانا از ۴۵ هزار مقاله، تنها ۹۳ مقاله درباره شیعه اسماعیلی است در حالی که در این دائرة المعارف درباره امامان شیعه چون امام علی(ع) و امام حسن(ع) سطرهای اندکی وجود دارد. آثار پژوهش‌گران غربی تا نیمه اول قرن بیستم حتی قبل از انقلاب اسلامی ایران، درباره شیعه اندک است و در اولین جلد از راهنمای موضوعات اسلامی اثر پیرسون، که به جمع‌آوری فهرستی از کتاب‌ها و مقالات منتشر شده در فاصله سال‌های ۱۹۰۶ تا ۱۹۵۵ و ۱۲۸۵ تا ۱۳۳۴ پرداخته تنها دو صفحه از مجموع ۸۲۴ صفحه به عناوین مقالات در موضوع تشیع دوازده امامی اختصاص یافت (اتان کلبرگ، ۵۹). هانری کربن^۳ (۱۹۷۸-۱۹۰۳/۱۳۵۷-۱۲۸۲) در یک عبارت صریح و بسیار گویا اذعان می‌دارد که ندای تشیع در جهان تاکنون به زحمت شنیده شده است. (آشتیانی، ۳) مکدموت، مؤلف کتاب کلام شیخ مفید در مقدمه کتاب اشاره می‌کند که کار اندکی در کلام شیعی صورت گرفته در حالی که مدت زیادی است که احساس نیاز به شناخت بهتر پیدایش و گسترش کلام شیعه نمایان گردیده است. (احمدوند، ۱۳۷۷: ۱۵۵)

در این باره ادوارد براون^۴ (۱۹۲۶-۱۸۶۲/۱۳۰۴-۱۲۴۰) در تاریخ ادبیات ایران می‌گوید، «ما هنوز هیچ اثر جامع و معتبری به زبان‌های غربی در مورد شیعه نداریم.» (احمدوند، ۱۳۷۷: ۱۵۶) دکتر سیدحسین نصر نیز در مقدمه فارسی خود بر متن کتاب شیعه در اسلام علامه طباطبائی می‌نویسد،

1. Rudolf Strothmann.
2. Donaldson.
3. Henry Corbin.
4. Edward Browne.

علی‌رغم دانش فراوان و حقایق بسیار گرد آمده در تحقیقات غربی قرن گذشته پیرامون خاورشناسی و ادیان شرقی، هنوز رخنه‌های فراوانی درباره ادیان گوناگون و حتی در وقایع تاریخ وجود دارد و این مطلب در مورد اسلام به ویژه شیعه که آن را دومین گروه سیاسی جهان اسلام می‌دانند، نمایان است تا جائی که آن را کفر شمرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۴).

اتان کلبِرگ^۱ (۱۳۲۱/۱۹۴۳) درباره مطالعات شیعی تا نیمه اول قرن بیستم معتقد است، آن چه از بررسی مجموعه مطالعات شیعی در نیمه اول قرن بیستم به دست می‌آید، گرایش به بی‌ارزش جلوه دادن تفاوت بین تشیع و تسنن و معرفی شیعه به عنوان یک مذهب مسالمت‌جو و آخرت‌طلب و دنیاگریز است. (اتان کلبِرگ، ۵۹) این روند با سیر صعودی اندکی تا سال ۱۳۵۷/۱۹۷۹ که بزرگ‌ترین تحول سیاسی جهان در منطقه خاورمیانه یعنی رخداد انقلاب اسلامی ایران است، ادامه می‌یابد. بعد از انقلاب اسلامی ایران توجه به شیعه دوازده امامی رشد چشم‌گیری یافت و بیش‌تر پژوهش‌ها بر روی شیعه امامی با انقلاب اسلامی و نقش مرجعیت شیعه، متمرکز شد. در این دوره آثاری از هانری کربن، مونتگمری وات^۲ (۲۰۰۷-۱۳۵۸/۱۹۰۹-۱۲۸۷)، برنارد لوئیس^۳ (۱۲۹۴/۱۹۱۶)، اتان کلبِرگ، لیندا کلارک^۴، ژوزف الیش^۵، حامد الگار^۶ (۱۳۱۹/۱۹۴۰) و... موجب رونق نسبی مطالعات شیعی در محافل علمی و آکادمیک غرب شد.

۱. پیامد معرفتی و علمی

مباحث معرفتی و اندیشه‌ای از مهم‌ترین عرصه‌های تأثیرگذار بر مطالعات شیعی غربیان است. تحول در حوزه اندیشه و تغییر بنیان‌های معرفتی اگرچه به آسانی صورت نمی‌پذیرد

1. Etan Kohlberg.

2. Montgomery Watt.

3. Bernard Lewis.

4. Lynda Clarke.

5. Joseph Eliash.

6. hammed algar.

اما در صورت تحقق، اثرگذارتر و بادوام‌تر است. فعلاً درصدد بررسی تفصیلی ساحت‌های مختلف تأثیرپذیری معرفتی مطالعات شیعه‌گریبان نیستیم، اما این تأثیرپذیری در دو عرصه عمومی و مراکز علمی، قابل بررسی و توجه است. مهم‌ترین عرصه‌های تأثیرپذیری معرفتی را در موارد زیر می‌توان جستجو نمود،

۱-۱- ارائه نگاه‌های جدید فرادینی

از ویژگی بارز شیعه پژوهی غربیان، نگاه برون دینی در تحلیل‌ها و بررسی‌های علمی به ویژه در حوزه دین پژوهی و شیعه‌شناسی است. نمود بارز این بررسی‌ها در حوزه اسلام‌شناسی و مباحث تاریخی است. عرصه‌هایی که با نگاه فرادینی و به دور از هرگونه تعصبات درون دینی و حساسیت‌های مذهبی به بررسی وقایع تاریخی مربوط به اسلام، پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) می‌پردازند. از آن‌جا که این تحلیل‌ها مشتمل بر برخی نکات تازه و نامأنوس با اندیشه‌های اسلامی و شیعی است، برخی اندیشمندان مسلمان و شیعه را به عکس‌العمل واداشته است و در مقابل، برخی دیگر از اندیشمندان با پیروی از این شیوه و تحت تأثیر آن، این نگاه فرادینی را در پژوهش‌های خود وارد ساخته و تحلیل‌های نویی مطرح ساخته‌اند. این تحلیل‌ها اگرچه خالی از اشتباه یا نکات قابل بحث نیست، اما طرح این دیدگاه‌ها و نگاه‌های جدید در پژوهش‌ها، می‌تواند در توسعه علوم و معارف نقش به‌سزایی داشته باشد، آن‌گونه که امروزه در حوزه علوم مختلف از سوی اندیشمندان مسلمان و شیعه به تأثیر از مطالعات خاورشناسان و شیعه پژوهان شاهد هستیم.

البته باید توجه داشت که وارد ساختن این نگاه به پژوهش‌ها، در برخی موارد می‌تواند نتایجی غیر منطبق با باورها و اعتقادات شیعی به همراه داشته باشد، از این‌رو باید توجه داشته باشیم که پژوهش‌های ما در صورتی از این‌گونه تحقیقات بهره‌مند می‌شود که جنبه مثبت این نگاه، که همان دوری از تعصبات مذهبی، پرهیز از باورهای عوامانه مشهور و متقن ساختن برخی مبانی اعتقادی با استفاده از رویکردهای جدید پژوهشی موردتوجه قرار گیرد و مهم‌تر، پرهیز از تأثیرات منفی آن است که به بهانه پژوهش علمی و رویکرد بیرونی، مبانی اعتقادی پذیرفته شده شیعه زیر سؤال نرود و در موارد تعارض، با رویکردی عالمانه آن را حل نمود. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب *مکتب در فرایند تکامل* (مدرسی

طباطبایی، ۱۳۷۴) اشاره داشت. مؤلف که عالمی شیعی می‌باشد به واسطه حضور چندین ساله در غرب با رویکردها و روش‌های پژوهشی مغرب‌زمین آشنا شده و از این رو، در مقدمه کتاب اشاره دارد که بحث، تاریخی است و تنها سیر تطور اعتقادی شیعه در تاریخ را مورد بحث قرار داده است، اما مطالب کتاب و دست‌آوردهای پژوهشی آن که با نگاه فرادینی و تطور تاریخی به دست آمده، با برخی از اعتقادات شیعی سازگار به نظر نمی‌رسد و منشأ بحث‌ها و برگزاری جلسات متعدد نقد روشی و محتوایی کتاب در مراکز حوزوی شده است. نکته شایان ذکر این‌که، با نشان دادن دست‌آوردهای جدید متعارض با اعتقادات شیعی که به گمان برخی اندیشمندان شیعی، سوغات این رویکردهای جدید خاورشناسان می‌باشد، زمینه‌های بهره‌مندی مثبت از این رویکردها فراهم شود و با احتیاط بیش‌تر در این زمینه، ضمن رعایت احترام به اصول فکری و اعتقادی، از دستاوردهای جدید علمی نیز بهره‌مند گردد.

۲-۱- بومی‌سازی مطالعات شیعی خاورشناسان

از دیگر جنبه‌های تأثیرپذیری معرفتی این مطالعات در محافل علمی و در میان اندیشمندان شیعی را می‌توان در بررسی مطالعات شیعی غربیان و تلاش برای بومی‌سازی این مطالعات در مراکز علمی کشورهای اسلامی دانست. انعکاس و بهره‌برداری از محتوی و شیوه‌های شیعه پژوهی غربیان، بدون تغییرات لازم و بومی‌سازی آن با مشکلات و نواقصی مواجه است. بومی‌سازی مطالعات شیعی غربیان از سوی اندیشمندان اسلامی و شیعی با هدف بهینه‌سازی پژوهش‌ها در حوزه مطالعات عقلی، فلسفی، کلامی و موضوعات تاریخی صورت می‌گیرد. جریان سبک پژوهش‌های غربیان در مطالعات شیعی با تغییرات و بومی‌سازی ممکن و مقدور است. آنچه این مطالعات را ثمربخش می‌کند، ایجاد هماهنگی و تطابق با ساختار معرفتی و اندیشه‌های شیعی است که تحت عنوان بومی‌سازی از آن یاد می‌شود که البته بررسی تفصیلی این موضوع مجال دیگری می‌طلبد.

۳-۱- برگزاری همایش‌ها و نشست‌های علمی

از دیگر پیامدهای علمی شیعه‌پژوهی غربیان در مراکز علمی کشورهای اسلامی و شیعی، برگزاری همایش‌ها و نشست‌های علمی درباره شیعه‌پژوهی غربیان است. نشست‌ها

و همایش‌هایی که به گونه‌های مختلف، مطالعات غربیان درباره شیعه را مورد بررسی خود قرار می‌دهند. بررسی حوزه‌های مختلف شیعه‌پژوهی غربیان، شیوه‌های مختلف غربیان در مطالعات شیعی، گونه‌شناسی مطالعات شیعی، آسیب‌شناسی و پیامدهای شیعه‌پژوهی غربیان، بخشی از موضوعات این همایش‌ها و نشست‌ها در مراکز علمی است. از جمله این همایش‌ها می‌توان به دو «همایش تشیع و خاورشناسان» که از سوی انجمن تاریخ‌پژوهان حوزه در سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۸/۱۳۸۵ و ۱۳۸۷ برگزار شد و به برگزاری دو همایش بین‌المللی و چند نشست علمی در حوزه قرآن و مستشرقان که از سوی جامعه‌المصطفی‌العالمیه با همکاری و مشارکت برخی از مراکز علمی، اشاره داشت. البته در کنار این همایش‌ها می‌توان به شکل‌گیری مراکز علمی یا جهت‌دهی فعالیت برخی از مراکز به سمت بررسی مطالعات شیعی خاورشناسان نیز پرداخت، ناگفته نماند که شکل‌گیری این مراکز صرفاً برگرفته و متأثر از فعالیت خاورشناسان نیست، اما اهمیت مطالعات شیعی خاورشناسان و گسترش آن، بر این مراکز و جهت‌دهی فعالیت‌های آن تأثیر داشته است.

۴-۱- ایجاد زمینه‌های تعامل علمی بیش‌تر با غربیان

به دنبال بروز دیدگاه‌های خاورشناسان درباره اسلام و شیعه و معرفی تاریخ، عقاید و امامان شیعه، در قالب کتاب‌ها، مقالات، دایره‌المعارف‌ها و همایش‌های مختلف و بروز اشتباهات فراوان در آن، شیعیان را به عکس‌العمل واداشته تا به اصلاح این وضعیت پرداخته و به معرفی صحیح شیعه بپردازند و این معرفی به غیر از تعامل علمی گسترده‌تر با غربیان و تغییر در دیدگاه‌های آن‌ها، میسر نیست. از این‌رو، از پیامدهای علمی مطالعات شیعی در غرب در جهان اسلام و به ویژه در مراکز علمی کشورهای شیعی را می‌توان به تلاش برای ایجاد زمینه‌های تعامل بیش‌تر با غربیان دانست. حضور تعدادی اندیشمندان شیعی در مراکز علمی غرب، شرکت در همایش‌ها و نشست‌های علمی برگزارشده در غرب و همچنین ایجاد زمینه‌هایی برای حضور شیعه‌پژوهان غربی در کشورهای اسلامی و شیعی از اقداماتی است که صورت گرفته و در حال افزایش است.^۱

۱. نک: به پایگاه‌های اطلاع‌رسانی مربوطه مبنی بر آمار روبه رشد حضور اندیشمندان اسلامی و شیعی در کنفرانس‌ها و همایش‌های کشورهای غربی.

به دنبال تغییر رویکردهای مطالعات اسلامی در غرب در قرن بیستم و ظهور رویکردهای علمی در این مطالعات، شاهد گسترش مباحث علمی، تألیف کتاب‌ها و مقالات در این زمینه، تقویت بخش‌های علمی دانشگاه‌ها با حضور اندیشمندان مسلمان و شیعی هستیم. این رویداد را می‌توان از دو منظر مورد بررسی قرار داد،

الف) از نگاه غربیان، جذب اندیشمندان مسلمان و شیعه در دانشگاه‌ها و مراکز علمی با هدف، آشنایی مستقیم و دقیق‌تر با اسلام و هم‌چنین با هدف تربیت فعالان علمی از میان خود مسلمانان برای انتقال اندیشه‌های غربیان در میان مسلمانان و شیعیان صورت می‌گیرد.

ب) از نگاه اندیشمندان شیعی، آشنایی با دیدگاه غربیان درباره اسلام و شیعه، شیوه‌های جدید مطالعات و پژوهش‌ها و حضور در محافل آکادمیک غربی هدف تعامل علمی بیش‌تر با غرب است. این حضور با هر نیت و دلیلی که از دو طرف همراه باشد، در سیر مطالعات شیعی در غرب، تعدیل نگاه غربیان نسبت به شیعه، نزدیک‌تر شدن غربیان به واقعیت‌های بیش‌تر درباره شیعه، تأثیرگذار بوده است و این را می‌توان در آثار منتشره درباره شیعه در سال‌های اخیر ملاحظه نمود. البته این سخن به معنای کامل شده مطالعات شیعی در غرب و نبودن هیچ نقضی در کار شیعه پژوهان غربی نیست، اما با اطمینان می‌توان گفت، در فهم بهتر غربیان نسبت به تعالیم و مفاهیم شیعی تأثیر مثبت داشت.

برای نمونه می‌توان به کتاب *نخستین اندیشه‌های شیعی، تعالیم امام محمد باقر(ع)* نوشته ارزینا لالانی اشاره داشت که در آن به ابعاد مهم زندگی امام به ویژه تأثیرگذاری علمی و فرهنگی وی در تبیین اصول اندیشه فکری شیعه در بخش‌های گوناگون فکری، اعتقادی، معارف قرآنی و تفسیری، فقه و سایر حوزه‌ها پرداخته و بیان کرده است که امام به نظام‌مند ساختن تعالیم شیعه دست زده و یکی از مهم‌ترین فعالیت او را در آشفته‌بازار سیاست و اجتماع، تبیین مفهوم امامت مبتنی بر آیات قرآن با دو شرط علم و عصمت بدون شرط قیام می‌داند. (لالانی ۱۳۸۱: ۱۸) وی ضمن تقدیر از مقام علمی امام که از علمای ممتاز عصر خود بود، تعالیم امام و مباحث مطرح شده از سوی آن حضرت درباره ماهیت قرآن، صفات الهی، ایمان واقعی و ارتباط آن با ولایت ائمه، ارتباط ایمان با عمل و... را زمینه‌ساز علم کلام و ستون فقرات فقه شیعه بعد از قرآن دانسته است. (لالانی

(۱۳۸۱: ۱۴۸) لالانی با متفاوت دانستن ساختار حدیث شیعه و سنی و با اطمینان به احادیث شیعه به دلیل واسطه‌های معصوم در سلسله سند آن، تصویری از یک حوزه وسیع و عالمانه از پیروان امام ارائه نمود. (لالانی ۱۳۸۱: ۱۵۴) با وجود این نکات مثبت در کتاب لالانی، ناتوان از درک حقیقت تقیه، آن را پنهان داشتن علم معنا نموده و توضیح داده که امام باقر(ع) از مشارکت در زندگی سیاسی دوری جسته و به نقل از بلاذری معتقد است که امام ادعای امامت نداشت. (لالانی ۱۳۸۱: ۱۴) وی هم‌چنین با تفسیر مادی‌گرایانه و یا مبتنی بر اندیشه سیاسی و بدون پرداختن به اندیشه‌های شیعی و دیدگاه‌های مختلف علمای شیعه در این زمینه، هدف قیام امام را قدرت‌طلبی و رسیدن به قدرت به ویژه پس از دعوت کوفیان دانسته است. (لالانی، ۱۳۸۱: ۳۰)

هم‌چنین در این زمینه می‌توان به کتاب *کتابخانه ابن طاووس* نوشته اتان کلب‌رگ اشاره داشت که با وجود نکات مثبت کتاب در معرفی آثار و منابع موجود در *کتابخانه ابن طاووس*، در معرفی شخصیت، اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی دوره وی، با غرض‌ورزی عمل نموده و از این رو، خالی از اشتباه نیست. او با اشاره به مقایسه اشتروتمان بین دو شخصیت اسلامی خواجه نصیرالدین طوسی و ابن طاووس، خواجه نصیر را مرد سیاست و عمل و ابن طاووس را شخصیتی متواضع، گمنام و تجسم جریان تسلیم و سکوت شیعی معرفی نموده و در تحلیلی به نظر ابن طاووس درباره لزوم امر به معروف و نهی از منکر در قلب نه زبان و عمل اشاره می‌نماید. (اتان کلب‌رگ، ۱۳۷۱: ۳۷) لذا شاید بتوان هدف‌مندی اتان کلب‌رگ بهودی در معرفی ابن طاووس را به انگیزه‌هایی فراتر از علمی و به مسائل سیاسی گره زد. وی که در فلسطین اشغالی تحصیل نموده و در آن‌جا مشغول به تحقیق و پژوهش است، به دولت غاصب اسرائیل وابسته است و در نتیجه، بزرگ‌ترین مشکل این دولت را حزب‌الله، اندیشه سیاسی شیعه و ظلم‌ستیزی شیعیان می‌داند بنابراین، به نظر می‌رسد تلاش وی برای معرفی ابن طاووس در میان علمای شیعه، به عنوان شخصیتی ممتاز، برجسته، درون‌گرا که به مسائل سیاسی و اجتماعی کم‌تر می‌پردازد بدان منظور است تا شخصیت‌های این چنین، الگوی شیعیان قرار گیرند. بنابراین با وجود تأثیرپذیرفتن متقابل اندیشمندان شیعه و خاورشناسان شیعه‌پژوه از یک‌دیگر که به واسطه افزایش ارتباطات علمی حاصل شده است، هنوز برداشت‌های نادرست و ناهم‌سو با دیدگاه‌های شیعه در آثار

خاورشناسان مشاهده می‌شود که با گسترش ارتباطات فی‌مابین و حضور در مراکز دو طرف، کاهش خواهد یافت.

۵-۱- ترجمه آثار خاورشناسان درباره شیعه

از پیامدهای علمی دیگر مطالعات شیعی در غرب و تأثیرگذاری آن را می‌توان در ترجمه آثار خاورشناسان درباره شیعه ملاحظه نمود. تحولات معرفتی و تأثیرپذیری‌های بیان شده در بندهای پیشین و... صرف‌نظر از اشکالات و شبهات وارد بر آن، بیش‌تر مرهون ترجمه آثار خاورشناسان درباره اسلام و شیعه است که توسط برخی از اساتید و اندیشمندان زبان‌دان صورت گرفته است. اگرچه این ترجمه‌ها خود خالی از نقص و اشتباه نبوده و نیاز به بازنگری و بررسی بیش‌تر دارد، اما اصل ترجمه آثار خاورشناسان و در اختیار سایرین قرار دادن آن، زمینه مهمی برای ایجاد تفاهم و تعامل بیش‌تر را فراهم نموده و از آن‌جاکه مسأله زبان و عدم آشنایی با زبان‌های بیگانه، مشکل اصلی بیش‌تر اندیشمندان شیعه به شمار می‌آید، این ترجمه‌ها آشنایی با دیدگاه‌های خاورشناسان درباره شیعه را فراهم ساخته است. ترجمه کتاب‌هایی مانند، *فرقه‌های اسلامی و جانشینی محمد (ص)* نوشته ویلفرد مادلونگ، *نخستین اندیشه‌های شیعی، تعالیم امام محمد باقر (ع)* نوشته ارزینا لالانی، *تشیع* نوشته هاینس هالم، *امریه معروف و نهی از منکر* نوشته مایکل کوک، *شیعیان عرب، مسلمانان فراموش شده* نوشته گراهام ای فولر و رند رحیم فرانکه، که در سال‌های اخیر صورت گرفته نمونه‌هایی از این ترجمه‌ها به شمار می‌آید.

یکی از عوامل موفقیت خاورشناسان در تسلط آنان بر زبان‌های متعدد نه در حد متوسط و عامیانه بلکه در حد عالی، گفتگو، خواندن و حتی در برخی موارد نوشتن به زبان‌های دیگر است، امری که امروزه مراکز علمی متعدد را واداشته تا زبان‌آموزی را در اولویت برنامه‌های خود قرار داده و زمینه‌های لازم برای زبان‌آموزی محققان را فراهم سازند که در صورت تحقق کامل، از مشکلات و نواقص ترجمه آثار کاسته خواهد شد و محقق خود مستقیم به آثار شیعه پژوهان مراجعه خواهد نمود.

در جمع‌بندی پیامدهای علمی و معرفتی می‌توان گفت، با بررسی این پیامدها بر اساس میزان استقبال اندیشمندان شیعه این تأثیرگذاری‌ها متفاوت است. کسانی که گرایش

فکری و اعتقادی بیش تری به آثار خاورشناسان داشته و بدون تأمل یا نگاه نقدی، دستاوردهای علمی خاورشناسان را پذیرفتند، مشاهده تغییرات اساسی در فکر و اندیشه و بنیان‌های معرفتی آنان، دور از انتظار نبوده و دستاوردهای علمی این دسته نیز در تعارض بیش تری با معتقدات شیعی است و در مقابل کسانی که نگاه انتقادی به آثار غربیان دارند، تأثیرپذیری منفی آن‌ها کم‌تر بوده و بیش‌تر از نکات مثبت پذیرفته شده بهره‌مند شده‌اند. هم‌چنین برخی از این پیامدها رویکرد واسطه‌ای داشته و صرفاً زمینه‌سازی برای بهره‌مندی دوطرفه را فراهم می‌کند که از جمله می‌توان به برگزاری همایش‌ها، حضور اندیشمندان شیعه و غربی در مراکز علمی طرف مقابل و تعامل عملی بیش‌تر اشاره داشت. از طرفی تأثیرگذاری عملی برخی از این پیامدها قابل توجه است که ثمرات و نمودهای عملکردی در اندیشمندان شیعه و پژوهش‌های آنان دارد که از جمله می‌توان به بومی‌سازی مطالعات و گسترش مطالعات منطقه‌ای و ترجمه آثار خاورشناسان اشاره داشت.

۲. پیامد روشی و ساختاری

از دیگر حوزه‌های تأثیرگذاری شیعه پژوهی خاورشناسان، حوزه روشی و ساختار پژوهشی است. امری که یکی از عوامل موفقیت خاورشناسان در امر پژوهش به شمار می‌آید. خاورشناسان پژوهش‌های خود را به صورت روشمند با اتخاذ شیوه‌های متناسب با موضوع تحقیق مورد نظر انجام می‌دهند. این روش‌ها به شکل‌های مختلف انجام می‌شد که عبارتند از، «پدیدارشناسی» که محصول پردازش قوه فاهمه (عقل) بر داده‌هاست. (توکلی بینا، ۱۳۸۸: ۶۰) و آن، در مطالعات دینی و شیعی به نوعی به توصیف آموزه‌های شیعی بر اساس درک عقلانی از آن، اطلاق می‌شود؛ روش تاریخی - انتقادی یا دستاوردهای تحلیلی با تأکید بر نقد تاریخی وقایع، روش تاریخی‌گری بررسی مؤلفه‌های اعتقادی بر اساس ریشه و تحولات در متن تاریخ و روش تحصیل‌گرایی با حاکمیت نگاه پوزیتویستی و تأکید بیش‌تر بر رهیافت‌های ملموس تجربی. در ادامه به تأثیر این روشمندی در اندیشمندان شیعه اشاره می‌شود البته باید توجه داشت که اغلب این روش‌ها برای مطالعات کلی پدید آمده اما در مطالعات شرق‌شناسی هم بکار رفته‌اند. (توکلی بینا، ۱۳۸۸: ۶۱)

۲-۱- روشمندی پژوهش‌های اندیشمندان شيعی

از ویژگی‌های برجسته پژوهش‌های خاورشناسان، روشمندی و تأکید بر دست یافتن به نتایج پژوهش‌ها بر اساس اسلوب و روش‌های مطرح و مورد قبول اهل علم و دانش است. روشمندی پژوهش‌ها در دست‌یابی آسان و دقیق‌تر به نتایج تحقیق تأثیرگذار بوده و مسیر رسیدن به آن را هموارتر می‌سازد. امری که البته به صورت آشکار و پنهان در پژوهش‌ها اجرا می‌شود. بنابر ادعای دانشمندان غربی، آنچه روشمندی پژوهش‌های غربیان را از سایرین ممتاز می‌سازد، بهره‌مندی از شیوه‌های جدید، کاربردی و متناسب با موضوع بدون دخالت دادن مسائل غیرعلمی و حاشیه‌ای در نتیجه پژوهش است. هم‌چنین جهت‌دار نبودن، دخالت ندادن پیشینه ذهنی محقق در نتیجه تحقیق و به دور از تعصب بودن نیز از دیگر ویژگی‌های روش‌مندی پژوهش غربیان به شمار می‌آید. البته این ویژگی‌ها، در مقام عمل با نقص‌ها و تأملاتی همراه است و این‌گونه نیست که واقعاً همه پژوهش‌ها بر اساس ادعاهای بیان شده، صورت گیرد. باید توجه داشت که اگرچه این ویژگی‌ها به صورت کامل در پژوهش‌های غربیان نیست و می‌توان نمونه‌هایی از پژوهش‌های جهت‌دار هم در میان آن یافت، اما نکته مهم رعایت روش‌های پژوهشی متناسب با موضوع پژوهش، ملموس بودن پژوهش‌هاست. از این‌رو می‌توان از مهم‌ترین عرصه‌های تأثیرگذاری مطالعات شيعی خاورشناسان را همین مسأله روشی در میان مسلمانان و روشمندتر شدن پژوهش‌های اندیشمندان مسلمان و شيعه دانست. به گونه‌ای که امروزه به نمونه‌های زیادی از این‌گونه تحقیقات می‌توان اشاره نمود.

۲-۲- علوم بین‌رشته‌ای و پژوهش‌های نوین

از نکات قابل توجه در سبک و شیوه پژوهشی مطالعات غربی‌ها، توجه به جنبه اجتماعی پژوهش‌ها و بهره‌مندی از علوم بین‌رشته‌ای است. روند روبه گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای و بهره‌مندی از آن در پژوهش‌های متأخر، حاکی از نقش روزافزون آن در پژوهش‌های دقیق‌تر و جامع‌تر است. نگاه تحلیلی و تلاش برای دست‌یابی به علل و عوامل مختلف، اگرچه در پژوهش‌های متأخر حاکمیت دارد، اما همین بررسی تحلیلی از راه‌های مختلف صورت می‌پذیرد که حاکمیت نگاه اجتماعی به ویژه در پژوهش‌های

تاریخی را از اهمیت برخوردار کرده است. توجه به ابعاد اجتماعی، بررسی وجوه جامعه‌شناختی در پژوهش‌ها، بررسی نقش قبایل، مردم‌شناسی از نکات ارزشمند در پژوهش‌های اندیشمندان شیعی در سال‌های اخیر است که می‌توان ریشه‌های آن را در تأثیرپذیری از خاورشناسان دانست. از نمونه‌های پژوهش خاورشناسان در این زمینه می‌توان به مونتگمری وات، در پژوهشی با عنوان «شیعه در دوره بنی‌امیه» (۱۵۸، ۱۹۶۰، watt) اشاره داشت. وی از نگاه جامعه‌شناختی و بررسی قبائل حامی مختار به ریشه‌یابی این مسأله پرداخته و خاستگاه گروه‌های مختلف پیروان او و جغرافیای انسانی شیعیان آن دوره را بررسی نموده است و یا ولهاوزن در کتاب *تاریخ سیاسی صدر اسلام*، *شیعه و خوارج* (ولهاوزن، ۱۳۷۵) به ریشه‌های پیدایش خوارج و شیعه پرداخته و با بررسی شرایط جغرافیایی، قومیت، فرهنگ و به ویژه مسائل اجتماعی و سیاسی به چگونگی شکل‌گیری این دو فرقه و مهم‌ترین اندیشه‌ها، افکار و عقاید آن‌ها می‌پردازد

۲-۲- رویکرد تحلیلی جایگزین روش توصیفی

بررسی آثار تاریخی مسلمانان و شیعیان، در ادوار مختلف تاریخی گذشته، نشان از حاکمیت شیوه توصیفی در تألیف کتاب‌ها و مقالات اندیشمندان مسلمان و شیعه دارد. در کتاب‌های اصلی و اولیه تاریخی مانند *سیره ابن اسحاق*، *تاریخ طبری*، *تاریخ مسعودی*، *کامل ابن اثیر*، یا کتاب‌های دوره‌های بعد با وجود گونه‌های مختلف تاریخ‌نگاری مانند شیوه *سال‌شمار*، *شیوه تک‌نگاری*، *انساب*، *فرهنگ‌نامه‌ای* و... وجه غالب، توصیفی است. این نگاه در دوره‌های متأخر به واسطه آشنایی با سبک‌های جدید نگارش و هم‌چنین شیوه‌های جدید تاریخ‌نگاری، با تحولاتی همراه بوده است. بررسی عوامل این تحول، پاسخ‌ها و دلایل متعددی را به همراه خواهد داشت، اما می‌توان آشنایی با خاورشناسان غربی را از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در این تحول دانست. حاکمیت نگاه تحلیلی، ریشه‌یابی و تلاش برای یافتن علل وقوع حوادث و اکتفا نکردن به صرف توصیف وقایع و بررسی دگرگونی‌های نهادهای اولیه اسلامی به لحاظ تاریخی از ویژگی‌های مهم آثار خاورشناسان است. از این روش به روش تاریخی یاد می‌شود که به شناسایی مذاهب و فرقه‌ها از متن تاریخی از صدر اسلام می‌پردازد. مطالعه آثار و آشنایی با این سبک

نوشتاری، به اندیشمندان مسلمان و شيعه انتقال یافت. این تأثیرپذیری را امروزه می‌توان در آثار اندیشمندان شيعی یافت. عناوین تألیفاتی که امروزه با آن‌ها مواجهیم صرف‌نظر از میزان موفقیت، حکایت از این تأثیرپذیری دارد. عناوینی مانند تاریخ تحلیلی اسلام، تاریخ تحلیلی دوران امامان(ع)، نگاهی نو به حادثه عاشورا و... نمونه‌های زیادی از عناوین کتاب‌ها و مقالاتی است که براساس رویکرد جدید به رشته تحریر درآمده است.

۴-۲- گرایش به کاربردی شدن پژوهش‌ها

از دیگر ویژگی پژوهش‌های شيعه‌پژوهان که بر اندیشمندان مسلمان نیز تأثیرگذار بود، کاربردی بودن آن است. انجام پژوهش‌های صرفاً نظری اگرچه در برخی رشته‌ها و شاخه‌های علوم امری ضروری و لازم است، اما در حوزه تاریخ، آن‌چه پژوهش‌ها را ثمربخش و مفید می‌سازد، کاربردی بودن آن است امری که در تحقیقات شيعه‌پژوهان غربی یافت می‌شود و نگاهی اجمالی به عناوین برخی مقالات و کتاب‌ها گویای این واقعیت است. مراکز علمی و مؤسسات شيعه پژوهی در غرب در بیان اهداف خود تصریح به این نکته دارند که از جمله اهداف آن‌ها انجام پژوهش‌هایی است که متناسب با شرایط اجتماعی و سیاسی روز بوده تا به کار آید. البته کاربردی بودن در حوزه‌های مختلف متفاوت است، در حوزه دانش علوم اجتماعی و انسانی، معنایی متفاوت با حوزه دانش‌های فنی و طبیعی دارد. از این‌رو، امروزه بیش‌تر پروژه‌های مراکز علمی در جهان اسلام و شيعه به تأثیر از پژوهش‌های غربیان به سمت کاربردی شدن متناسب با دانش تاریخ رفته است به گونه‌ای که فضاهای جدیدی برای تحقیقات فراهم کرده است. به عنوان نمونه پس از مطالعه و آشنایی با آثار خاورشناسانی مانند وات، کلبگ، مادلونگ و امثال این‌ها که به بررسی رخدادهای موضوعات شيعی از منظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته و به نتایجی جدید دست یافتند صرف‌نظر از درستی یا نادرستی آن، پژوهش‌هایی از سوی شيعیان و مراکز شيعی برگرفته از آن‌ها صورت گرفته از جمله این تحقیق‌ها می‌توان به کتاب *شيعیان عرب مسلمانان فراموش شده* و نمونه‌های بیش‌تر اشاره داشت که به سفارش سازمان‌های سیاسی با هدف ارائه راه‌کارهایی برای سیاستمداران غربی تدوین شده است. نویسنده کتاب *آقای گراهام فولر* یک تحلیل‌گر سیاسی است که هفت‌سال در خاورمیانه

به مثابه یک دیپلمات نقش ایفا کرده و پس از آن در مقام نایب رئیس شورای ملی اطلاعات سیا قرار گرفته است. وی آثار گوناگونی را در مسائل مختلف مربوط به خاورمیانه به دست نشر سپرده است که از آن جمله می‌توان به *محور جهان، ژئوپولیتیک ایران، ژئوپولیتیک جدید ترکیه، دولت‌های جدید آسیای مرکزی، مسأله کردهای ترکیه، ژئوپولیتیک اسلام و غرب* اشاره کرد. خانم رند رحیم فرانکه نیز یک شهروند امریکایی متولد عراق است که سال‌هایی در چند کشور منطقه خاورمیانه سکونت داشته و در زمان تألیف این کتاب، مسئولیت سازمان اطلاعاتی و تحقیقاتی بنیاد عراق^۱ را بر عهده داشته است. هدف سازمان مذکور تلاش برای به اصطلاح مردم سالار کردن عراق عنوان شده است. وی در عین حال یک تحلیل‌گر و مفسر امور مربوط به عراق در رسانه‌های امریکایی می‌باشد. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۹) این کتاب، جزو نخستین آثار غربیان می‌باشد که به وضعیت شیعیان عرب به صورت مستقل، می‌پردازد و در عین تازگی، از روش تحقیق، تکنیک‌های جمع‌آوری اطلاعات و سبک نگارش کاملاً چشم‌گیری برخوردار است. اگرچه بر پیش‌فرض‌ها، برداشت‌ها، نگرش‌ها و نتیجه‌گیری‌های گاه غلط و گمراه‌کننده‌ای بنا شده است. این کتاب مبتنی است بر حدود دویست مصاحبه با عرب‌های شیعه، سنی، مسیحی، مقامات دولتی، نمایندگان مجلس، محققان، فعالان سیاسی، بازرگانان، روحانیان، حقوق‌دانان و نیز با دیپلمات‌های غربی، که در کشورهای لبنان، کویت، بحرین، انگلستان و ایالات متحده صورت گرفته است.

مطالعه دقیق این تحقیق نشان می‌دهد که ساختار آن با مقاصد ویژه کاربردی تعیین شده است. در این تحقیق به‌گونه‌ای غیرطبیعی به تفاوت‌ها یا حتی تضادهای شیعیان عرب با ایران می‌پردازد. افراط در این شیوه به حدی است که گاه واقعیت‌های بسیار بدیهی انکار می‌شود. در این راستا نوشته است،

ابراز وجود شیعیان، بسته به اوضاع داخلی و خارجی از کشوری به کشور دیگر متفاوت بوده است. به رغم برداشت غربیان، فعالیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در کشورهای عرب، پیامد جانبی انقلاب ۱۳۵۷/۱۹۷۹ ایران نیست،

1. Iraq Foundation.

بلکه علل آن پیچیده و عمدتاً داخلی اند. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۷۳) جالب این جاست که شیعیان عرب، در زمان حاضر با جدیت، عربیت خود را همراه تشیع‌شان ابراز می‌دارند و از یک‌سان انگاشته شدن با ایران امتناع ورزیده در عوض، در تمام کشورهای منطقه بر هویت‌های ملی خود تأکید دارند.» (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۶۸)

ایشان در ادامه درصدد القاء این نتیجه به خوانندگان و شیعیان منطقه است که دست‌یابی به هویت مستقل از طریق در اختیار گرفتن ساختار قدرت شاید مطلوب برخی شیعیان باشد، اما شیعیان پس از رسیدن به قدرت با خطر بیش‌تری مواجه و در نتیجه، تضعیف خود را به همراه خواهند آورد، بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که تلاش شیعیان برای دست‌یابی به قدرت مانند آن‌چه در ایران است موجب تضعیف شیعیان شده و لذا تلاش در این راستا مفید نخواهد بود. مؤلف در فصل چهارم که به بررسی ارتباط شیعیان عرب با ایران اختصاص دارد در تلاش است با عباراتی پیچیده و دوپهلوی، فاصله میان اعراب و حکومت شیعی ایران را بیش‌تر نموده و پیاپی گوش‌زد می‌کند که ایران مرکزیت و مرجعیت شیعیان را نداشته بلکه شیوه امام خمینی (ره) در تشکیل حکومت مورد تأیید برخی مراجع شیعی عرب نبوده و آن‌ها در تقابل با حکومت ایران هستند در نتیجه می‌نویسد،

ارتباط ایران و شیعیان عرب کاملاً پیچیده است... و طی زمان، تغییرات و تحولات قابل ملاحظه‌ای [یافته است]...افزون بر این، روابط شیعیان عرب و ایران، نقشی نیست که بر سنگ حک شده باشد... ایران تنها کشور مهمی نیست که شیعیان عرب از آن متأثرند... هیچ دلیلی نمی‌توان یافت که مرکز بودن ایران برای تشیع را ضروری و اجتناب‌ناپذیر سازد. هیچ عنصری از مذهب تشیع، این مسأله را الزامی نمی‌کند. امروزه ایران، نه یگانه مرکز مذهبی تشیع، که صرفاً مهم‌ترین مرکز آن است و این اهمیت را از آن‌جا به دست آورده که برحسب اتفاق، محل سکونت مراجع شده است. تثبیت جایگاه قم، به

منزله مرکزی مهم برای تحصیل، اساساً در این قرن صورت گرفت و هیچ دلیل مذهبی برای عنایتی این چنین به قم وجود ندارد. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۱۵۰)

ایشان در ادامه برای ایجاد اختلافات بیش تر میان شیعیان عرب و شیعیان ایران در راستای هدف اصلی خود که کم اهمیت نشان دادن ایران و قدرت سیاسی حکومت شیعی است، جایگاه پایین تر ایران نسبت به کشور عراق و عربستان سعودی را بیان نموده و اشاره می کند.

از نظر تاریخی، ایران حتی مرکز اصلی تشیع نبوده است، برخلاف عراق که به یمن اماکن مقدسش... از همه شرایط لازم برای آن که مرکز تشیع باشد، برخوردار است. به تدریج (پس از صفویه) جایگاه خود را به مثابه یگانه دولت رسمی شیعه در جهان اسلام تثبیت کرد. در این روند، کم کم نشانه های تأثیر عمیق و منحصر به فرد فرهنگ ایرانی را بر آداب شیعی و نه چندان بر الهیات آن، می توان مشاهده نمود... [با این وجود] این کشور در اندیشه شیعه عرب نقش چندان برجسته ای نداشت. فرهنگ ایرانی هر چند شیعی بود، فرهنگی بیگانه به شمار می آمد. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۱۵۰)

و سپس به پروژه اختلاف افکنی میان مراجع شیعی دست یازیده و بیان می دارد،

مسأله اصلی، تعیین نوع قدرتی است که یک مرجع بر مقلدانش اعمال می کند. در یک سوی آن دیدگاهی به شدت اقتدارگرایانه قرار دارد. این دیدگاه، فقیه را برگزیده خدا می شمارد^۱ و سخن او را تقریباً در همه حوزه های زندگی غیر قابل چون و چرا قلمداد می کنند. آیت الله خمینی (ره) نماینده این اندیشه است. در مقابل، بر پایه تفاسیری آزادانه تر، خداوند به آدمیان عقل عطا کرده و بدان وسیله به آنان اختیار داده است تا از میان تفاسیر گوناگونی که فقهای

۱. این برداشت مؤلف اشتباه است و شیعیان فقیه را در احکام شرعی که حکم خدا را بیان می کند واجب الاتباع می دانند و هیچ کس بر این باور نیست که فقیه برگزیده خداست.

مختلف از اندیشه سیاسی اسلام به دست داده‌اند، آن‌چه درست می‌دانند (حتی از طریق انتخابات عمومی) برگزینند. برخی مجتهدان برجسته و جدید شیعه، هم‌چون محمدباقر صدر از عراق و محمدجواد مغنیه از لبنان بحث‌های قوی فقهی و کلامی‌ای در حمایت از نظریه اخیر ارائه داده‌اند که دقیقاً در تقابل با ایدئولوژی حکومتی و رسمی ایران است. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۱۵۲)

این شیوه فضاسازی و بیان مطالب مؤلف در کسانی که اطلاع کاملی از حقایق نداشته باشند، شاید تأثیر بگذارد اما کسانی که از حقیقت مرجعیت و ایمان و تقوی آن‌ها آگاهی داشته باشند، تأثیری نخواهد داشت، زیرا مرحوم محمدجواد مغنیه که پیش از پیروزی انقلاب اسلامی با روش امام در مبارزه علیه شاه موافق نبود، پس از پیروزی انقلاب در میان جمع کثیری از طرف‌داران خود در لبنان اعلام داشت که ما همگی مجنون بودیم و امام خمینی (ره) تنها عاقل دوران است. وی همه را به تبعیت از امام تشویق کرد. شهید سیدمحمدباقر صدر نیز که اساساً مشی متفاوت با مرحوم مغنیه داشت، صرفاً در روش مبارزه با امام خمینی (ره) اختلاف نظر داشت. او معتقد بود هم‌چون اخوان المسلمین ابتدا باید کادرسازی کرد و از طریق نخبگان تربیت شده و با ایجاد یک تحول بنیادین فرهنگی به تغییر حکومت و اسلامی کردن آن دست یافت. شهید صدر پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بر درستی روش امام خمینی (ره) گواهی داد و آمادگی خود را برای عزیمت به ایران اعلام داشت و به همگان توصیه کرد که، «در امام خمینی (ره) ذوب شوید، همان‌گونه که او در اسلام ذوب شده است.» (فولر و فرانکه، ۱۳۸۴: ۱۵۳) این کتاب نمونه‌ای از کاربردی بودن پژوهش‌ها از سوی غربیان است که حاصل پژوهش هم برای سیاست‌مداران مفید بوده و پیشنهادهایی برای اتخاذ سیاست‌های مناسب در پی دارد و هم آنان را در ایجاد زمینه‌های اجرای سیاست‌های کلان در کشورهای هدف یاری می‌رساند.

۳. پیامد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی

در کنار پیامدهای علمی و معرفتی و روشی و ساختاری، پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی از دیگر حوزه‌های تأثیرپذیری مسلمانان از غربیان است. مسائل فرهنگی، اجتماعی

و سیاسی با وجود تحولات گسترده در عرصه سیاسی کشورها، محل عرضه و تأثیرگذاری فراوانی به شمار می‌آید. به ویژه اگر همکاری خاورشناسان با سیاستمداران غربی در نظر گرفته شود این پیامد ظهور بیش‌تری خواهد یافت. نگاهی به پیشینه خاورشناسی و اقدامات آن‌ها در کشورهای اسلامی و شیعی، حکایت از تأثیر آنان در شناسایی کامل کشورهای اسلامی، مردم، مذاهب و فرهنگ‌های آنان است که در اختیار دولت‌مردان قرار گرفته و تأثیرات اجتماعی و سیاسی خود را داشته است. این مطالعات و اقدامات سیاسی و اجتماعی مبتنی بر آن، نتایج و عکس‌العملی به همراه داشته که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱-۳- رویکرد اجتماعی فرهنگی در پژوهش‌ها

از ویژگی‌های مطالعات خاورشناسان البته براساس نیاز آن‌ها، توجه به ابعاد مختلف مطالعات اجتماعی، بررسی مسائل مناطق مختلف اسلامی و شیعی، کسب اطلاعات لازم از جهات مختلف، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و مذهبی به شمار می‌آید. برخی از نمونه‌های این‌گونه مطالعات عبارت‌اند از، جنبه‌های خشونت و آرامش در شیعه امامیه در (۱۳۶۵/۱۹۸۶) نوشته دنیس مک ایون،^۱ استدلال شیخ فضل‌الله نوری ضد مشروطه (۱۹۸۶/۱۳۶۵) نوشته وای مارتین، مراسم سوگواری معروف شیعی (۱۹۸۶/۱۳۶۵) نوشته پی‌چک و سکی، از جبل عامل تا ایران (۱۹۸۶/۱۳۶۵) نوشته آلبرت حورانی،^۲ تشیع و علویان سوریه (۱۹۸۷/۱۳۶۶) نوشته ام کرامر، دستار یا عمامه کارگزاران (۱۹۸۷/۱۳۶۶) نوشته سعید امیر ارجمند، تشیع و اعتراض اجتماعی (۱۹۸۷/۱۳۶۶) نوشته نیکی. آر. کدی، گرایش‌های مذهبی در صدر اسلام (۱۹۸۸/۱۳۶۷) نوشته رابرت گلیو،^۳ اقتدار و فرهنگ پوپلیک در شیعه (۱۹۸۹/1368) نوشته سعید امیر ارجمند، شیعیان، تشریفات مذهبی (۱۹۹۱/۱۳۷۱) نوشته

1 . Denis MacEoin.

2. Albert Hourani.

3. Nikki R. Keddie.

4 . Robert Gleave.

دیوید پینولت،^۱ اسطوره مهاجرت روحانیون به ایران صفوی، تقابلی تشیع عربی با علی کرکی و تشیع صفوی (۱۳۷۲/۱۹۹۳) نوشته اندرو جی نیومن.^۲ بررسی اجمالی آثار غربیان در دو دهه آخر قرن بیستم نشان از عزم جدی غربیان بر شناخت کامل شیعه از همه جهات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، و فرهنگی به ویژه میزان کارایی و تأثیرگذاری آن بر جهان دارند.

این مطالعات اگرچه به صورت هدف‌مند از سوی غربیان پی‌گیری می‌شد، اما اشکالات موجود در این مطالعات و لزوم برطرف ساختن آن، ضرورت خودتعریفی را از سوی مسلمانان و به ویژه شیعیان گوش‌زد می‌کند تا ضمن تعریف بهتر و معرفی کامل‌تر خود، دیگر شاهد آن اشتباهات و نواقص در معرفی مسلمانان و شیعیان نباشیم. از این‌رو شاهد افزایش مطالعات فرهنگی اجتماعی با رویکرد مردم‌شناسانه و جامعه‌شناختی در آثار اندیشمندان شیعی هستیم. مطالعاتی که به بررسی وضعیت جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این مناطق، تعداد و موقعیت شیعیان، نقش آفرینی آنان در عرصه منطقه‌ای و جهانی و همچنین تحركات و دولت‌های شیعی مناطق در ادوار مختلف تاریخی می‌پردازند.

۲-۳- بازشناسی هویت اسلامی و شیعی

تلاش برای حفظ هویت ملی و فرهنگی، همواره از سوی افراد صورت می‌گیرد. آنچه این موضوع را در میان مسلمانان و شیعیان اهمیت و ارزش بیش‌تری می‌بخشد، تلاش‌های صورت گرفته از سوی غربیان برای از بین بردن هویت اسلامی است که گاه به صورت نظامی و یا به صورت علمی و فرهنگی توسط برخی عوامل دست‌نشانده صورت می‌گرفت. نقش برخی خاورشناسان در این زمینه قابل انکار نیست. عکس‌العمل مسلمانان و شیعیان به این اقدامات، منطقی و ستودنی است. تلاش برای حفظ هویت ملی و اسلامی در عرصه جنگ و تقابل نظامی، از طریق نیروی نظامی و در عرصه فرهنگی، از طریق شناخت کامل اهداف مهاجمان، ارائه پاسخی مناسب برای آن و معرفی بهتر هویت اسلامی و شیعی انجام می‌شود. نکته قابل توجه در این زمینه بازشناسی بازیابی هویت

1 . David Pinault.

2 . Andrew J.Newman.

اسلامی و شیعی است که متأثر از مطالعات خاورشناسان بوده است. هویتی که به دلیل شهرات علمی و فرهنگی مطرح شده از سوی خاورشناسان با ابهامات و مشکلاتی مواجه شد. این بازشناسی از طریق مطالعات کامل، انجام پژوهش‌های نوین و کارآمد، آسیب‌شناسی علمی و فرهنگی صورت گرفت.

۳-۲- رویکردهای جدید استعماری در آثار خاورشناسان

از دیگر تأثیرات فرهنگی و اجتماعی که البته به غرب برمی‌گردد، تظاهر به کاهش اهداف استعماری و فروکش نشان دادن نگاه غرض‌ورزان در تحلیل‌های علمی خاورشناسان است. صرف‌نظر از دیدگاه برخی اندیشمندان مسلمان که نگاه کاملاً افراطی یا تفریطی به خاورشناسان داشته، یا همه فعالیت آن‌ها را خدمت تلقی کرده و پذیرفتند و یا کلیه اقدامات آن‌ها را در راستای منافع استعماری غرب خائنه و ظالمانه می‌دانند، بررسی‌های دقیق‌تر نشان می‌دهد سیر مطالعات خاورشناسان از قرن بیستم، سمت‌وسوی علمی بیش‌تر یافته و از ادبیات مغرضانه قرون وسطایی و استعماری تا قبل از قرن بیستم فاصله پیدا کرده و پژوهش‌های غربیان را به صورت آکادمیک، روشمند و علمی نزدیک کرده است. البته ناگفته نماند باید میان هدف‌مندی در پژوهش با اعمال این هدف‌مندی در محقق و متن پژوهش، فرق گذاشت. آن‌چه پژوهش‌های دوره‌های اخیر را از پژوهش‌های پیشین متفاوت می‌سازد، اغلب تلاش برای روشمند شدن پژوهش‌ها و جلوگیری از اعمال سلیقه‌ها و اهداف از پیش تعیین شده در آن است. امری که با مراجعه به کتاب‌ها و مقالات قابل دسترسی است. به عنوان نمونه در فضای فکری استعماری قرون ۱۷ تا ۲۰ و حاکمیت این نگاه، هیچ‌گاه تصور تألیف کتاب‌هایی مانند *نخستین اندیشه‌های شیعی، تعالیم امام محمد باقر (ع)*^۱، *جانشینی حضرت محمد (ص)*^۲، *دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی (گفتمان حدیثی میان قم و بغداد)*^۳ نمی‌رفت در حالی که این امر در سال‌های اخیر

۱. از خانم ارزینا لالانی که در سال ۱۳۸۱/۲۰۰۲ برنده جایزه بهترین کتاب سال جمهوری اسلامی ایران شد.
 ۲. ویلفرد مادلونگ، *جانشینی حضرت محمد (ص) پژوهشی پیرامون خلافت نخستین*، ترجمه احمد نمایی و دیگران (مشهد: استان قدس، ۱۳۸۶)
 ۳. آندره جی نیومن؛ *دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی (گفتمان حدیثی میان قم و بغداد)*؛ ترجمه و نقد: موسسه شیعه‌شناسی (قم: شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶)

روی داد و همین‌طور کتاب‌ها و مقالات بی‌شمار دیگری که اگرچه خالی از اشتباه نیست اما نسبت به گذشته هماهنگ‌تر با عقاید شیعی به نگارش درمی‌آید.

نتیجه

بررسی مطالعات شیعی خاورشناسان از جهات مختلف ضرورت دارد. مأخذشناسی، گونه‌شناسی، آسیب‌شناسی و بررسی پیامدهای از عرصه‌های ضرورت شیعه پژوهی خاورشناسان به شمار می‌آید. این نوشتار که پیامدهای این مطالعات را در سه بعد معرفتی، روشی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است. آنچه به عنوان دستاورد این نوشتار به شمار می‌آید تبیین سه عرصه از تأثیرگذاری آثار خاورشناسان در میان اندیشمندان مسلمان و شیعه است. به لحاظ معرفتی، تحلیل‌گرایی و کاهش نگاه توصیفی صرف در نگارش‌های تاریخی، تلاش برای استفاده از علوم بین‌رشته‌ای در پژوهش‌ها و تعامل بیش‌تر با خاورشناسان مهم‌ترین تأثیر در این عرصه به شمار می‌آید، روشمندی و گرایش به سمت کاربردی شدن پژوهش‌ها در مراکز علمی شیعی را می‌توان از نمونه‌های تأثیر روشی دانست و در عرصه فرهنگی و اجتماعی نمی‌توان از تأثیر این مطالعات در بازشناسی هویت اسلامی و شیعی به ویژه کاهش اهداف سیاسی و تبشیری و تأکید بر رویکرد علمی آثار خاورشناسان غافل شد.

کتابنامه

- اتان کلبرگ، «مطالعات غرب در خصوص اسلام تشیع»، مجموعه مقالات همایش تشیع، اسلام و غرب.
- احمدوند، عباس، «گذری بر مطالعات شیعی»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۳، تابستان.
- توکلی‌بینا، میثم، (۱۳۸۸). «روش پدیدارشناسانه غربیان در شیعه‌شناسی»، مجموعه مقالات همایش تشیع و خاورشناسان (دیدگاه‌ها درباره خاورشناسان)، قم، خاکریز.
- جعفری، سیدحسین، (بی‌تا). تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی.
- جلال‌الدین آشتیانی، نگاهی به مسائل ایران‌شناسی و شیعه‌شناسی هانری کرین، بی‌نا، بی‌تا، بی‌جا.
- چلونگر، محمدعلی، (۱۳۸۸). «خاورشناسان و نگاه تاریخی‌گری و پدیدارشناسانه به مبانی اعتقادی تشیع»، مجموعه مقالات همایش تشیع و خاورشناسان (دیدگاه‌ها درباره خاورشناسان)، قم، خاکریز.
- حسین‌زاده شانه‌چی، حسن، (۱۳۸۸). «سفرنامه‌نویسی خاورشناسان و تشیع ایرانی در آن‌ها»، مجموعه مقالات همایش تشیع و خاورشناسان (مقالات نخستین همایش)؛ قم، خاکریز.
- حسینی، غلام‌احیاء، (۱۳۸۸). «ویژگی‌های مطالعات شیعی در غرب انگلیسی زبان»، مجموعه مقالات همایش تشیع و خاورشناسان (دیدگاه‌ها درباره خاورشناسان)؛ قم، خاکریز.
- _____، (۱۳۸۸). شیعه پژوهی و شیعه پژوهان انگلیسی زبان (۱۹۵۰-۲۰۰۶)، قم، موسسه شیعه‌شناسی.
- خاگرد، شکرالله، «تشیع‌نگاری خاورشناسان»، مجموعه مقالات همایش تشیع و خاورشناسان (دیدگاه‌ها درباره خاورشناسان)، قم، خاکریز.

- طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۸۶). *شیعه در اسلام*، مقدمه دکتر سید حسین نصر، قم، بوستان کتاب.
- فولر، گراهام و فرانکه، رند رحیم، (۱۳۸۴). *شیعیان عرب، مسلمانان فراموش شده*، تهران، اسوه.
- کلبرگ، اتان، *کتابخانه ابن طاووس*، ترجمه سیدعلی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی (ره).
- مدرسی طباطبائی، حسین، (۱۳۸۶). *مکتب در فرایند تکامل*، ترجمه هاشم ایزدپناه، تهران، کویر
- ولهاوزن، یولیوس، (۱۳۷۵). *تاریخ سیاسی صدر اسلام، شیعه و خوارج*، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، قم، دفتر نشر معارف اسلامی، بهار.
- Watt, W. Montgomery (1960). *Shiism Under The Umayyad*; source, Journal of the Royal Asiatic Society.